

Száz éve és halála

Egy század! Micsoda irdatlan nagy pálya!
A gondolatnak is megfárad a szárnya, amíg
átrepüli s lankadtan száll hozzád, hogy bá-
múlja a te agg eleven orcád.

Gárdonyi Géza

Funeral marches to the grave.

Longfellow.

I.

Még csak ez hiányzott, hogy Brassai a hírnév csodás sugármezébe teljesen felöltözködjék, s mint Ilyés, tüzes szekeren elragadtassék tőlünk, csupán palástyát hagyván utódaira. A korral együtt növekedő, bámuló tisztelet megrettenve értesült 1897 hajnalán, hogy Brassai beteg. Nemzete lassanként, észrevétlenül családi körré alakult, Brassai az egésznek patriarchája, pater familiássa lett.

A XIX-ik száz vége felé haladó magyar nemzetnek ilyen tökéletesült típusra volt szüksége, akiben nemcsak megtalált minden jelességet, ami a nagyratörő nemzet egyes tagjaiban testesül meg, hanem azokat benne valósággal kifejlődve s működésben szemlélte. A büszke nemzeti önérzetet többé nem bánthatta sem aggodalom, sem kétség, hogy a magyar talaj az emberi kor legvégsőbb határáig tudja épségben, erőben és dolgozó készségben tartani szülötteit. Brassai megmutatta azt is, hogy a magyar tudományos pályán kiállja a versenyt,

lem“, utasította rendre. Az egyforma állapot azt jelentette, hogy kevés mondani valója van a nyilvánosság számára. Inkább magára szeretett lenni, mert bekövetkezett amit 1835-ben írt volt *Vasárnapi Ujságban*: „Mikor az élet kezd eltűnni szemeink elől, mint egy távozó vidék, akkor a lélek csak saját képzeiteiből s elmélkedéseiből meríthet vigaszt“.

Brassai az utolsó napokat sem tölthette „saját képzeiteibe merülve“. Egy nagy, országra szóló ünnepséggel zavarták meg esöndes pihenését, lassu elmulását; *száz éve ünnepével*.

azt is hogy philosophust, matematikust, zenészt, philanthropust, botanikust és nyelvészt is tud termelni. Azok, akik utolsó 30 esztendeje alatt vele együtt éltünk és szemléltünk, éreztük, hogy az ország „Brassai bácsija“ lett s ebben nem különbözött a tudományos pályán működő férfi, aki talán személyesen soha sem látta, csak írásait olvasta, hírét hallotta, attól a kis tanuló leánytól, aki reszkető félelemmel hozzá ment tanácsot kérni. Brassai kitudta segíteni az Akadémia bármelyik osztályát, ha bírálót keresett, a kezdő s a már érett tudós író, ha véleményre volt szüksége.

Hogy Brassai a nemzettel egybe volt forrva, s ez a szövetség őszinte és bensőséges volt, betegsége hírének elterjedésekor lehetett látni. 1897 januárjában üdvözli a *Természet Tudományi Társulat*, mint alakulása óta immár éppen 50 éve tagját. Sajátkezü írásával már nem tud illőképpen válaszolni, de nem mulasztotta el a válasz megadását. A Term. Tud. Társulat közhasznu törekvéseit, ha most már kellően támogatni nem is áll módomban, örömmel sorozom magamat tagjai közzé. Mondja febr. 21-én kelt válaszában.

A gazdag nagybácsihoz nem szaladnak gyorsabban az örökségre számító rokonok, mint ahogy igyekeztek Brassai betegágyához, hogy még egyszer láthassák, tisztelhessék. Talán azt hitték, hogyha meg mondják mennyire tisztelik, szeretik és bámulják, megrögzítik e földön maradását. Élete utolsó félesztendejében búcsúra járt hozza a tisztelők serege. Keresik, lesik az alkalmat. A Term. Tud. Társaság nyomában siet az unitárius egyház megragadni az alkalmat, mert február 28-án hatvan éve választotta tanárává. A kollegium ifjúsága méltó akar lenni az 1837 évi máricusi ifjúsághoz. Ők is szeretnék fáklyás énekkel megtisztelni. Ők sem boldogultak. Hiszen ha nem is lett volna mindig terhére a zajos tüntetés, most a betegsége bőven megmagyarázza. A sajtó szárnyára kerül a hír. A kolozsvári lapok várnak, lesnek minden újabb jelenetet, mozzanatot.

A *Vasárnapi Ujság* március 14-én megjelent (11-ik) számában ünnepli Brassait. Két terjedelmes cikkben közli életrajzát és otthoni életét. Ez a képes hetilap névleg utóda volt Brassai lapjának. Talán ez a körülmény is kötelezte némileg, de bizonyos, hogy minden alkalmat fölhasznált, hogy méltas-

sa Brassai érdemeit. Mindig rokonszenvvel, melegséggel, megértéssel szólott róla. Ezuttal három arcképét közli. Egyik az egész alakot mutatja be, egyszerű polgári ruhájában. Ez a 90 éves szép fehér Brassai. Öreg ember de erőteljes. A másik két kép a 96 éves meggörnyedt, gyengülő tudóst szemlélteti házi pongyolájában, abban a nevezetes, két darabból álló teljes öltözetben. Ez a Brassai a csillagász. A nap állását vizsgálja egyszerű lakása udvarán.

A költöket is megszállotta az ihlet. Az óda erőteljes hangján zendül meg a magasztalás húrja. Eleddig is többeket indított meg a nagy férfiúnak kivételes élete s páratlan nagyszerű munkássága.

Gárdonyi Géza A XIX. száz életanujához fordul szép és terjedelmes költői levelében.¹

Tisztelt és szeretett bölc s tanító-mester,
Kinek tanítványa szép Székelyországon
S ideát is majdnem minden művelt ember
Levelem jókedvben, erőben találjon.

Valahányszor képed felötlik énnékem,
A fölmagasodó havasra gondolok,
Mely áll mozdulatlan, nyugodtan, fehérén,
Míg lábánál jönnek-mennek az évszakok,
S lombot hoz, lombot visz az idő folyása, —
Csak a vén hegy, az áll, ninesen változása.

Te születni láttad ezt az agg századot
S tércäden ringattad öreg apáinkat.
A halál azóta négy termést aratott,
Az első termésből fűszál sem maradott,
Te meg ringatod most az unokáinkat.

— — — — —
Oh mond te, százéves időnek tanuja,
Ki ember korában láttál egy réteg port,
Vak életlen a sors, avagy Isten újja?
Jobb-e így, a hogy *van*, vagy jobb, ahogyan *volt*.

Merre megy e nemzet százesztendő óta?
Fakul-e, vagy virul hármás lobogója?
S ahogy egy hosszú út Nébo-hegyén állasz,
Mi az, amit láthatsz?

S óh mond, te mindenben-tudós, bölc s aggastyán,
Aki száz esztendőn át folyton tanultál,
S aki földet, eget egyaránt vizsgálván,
Mélyben és magasban legtovább jutottál,

¹ Pesti Hirlap 1897 ápr. 29-én.

Érdemes-e élni?

Ha vissza síklana az időnek lába,
S Isten megkérdezne születésed előtt,
Igen-e vagy nem-e válaszolnál rája,
Végig élnéd-e még egyszer a jövőt,
Mit felelnél néki?

— — — — —
Oh mond: ki megéri a századik évet,
Hajnalt érez-e, vagy közeledő éjjel?
S ahogy elfáradván, lassabbodik lépte,
Hova néz az ember: a földre? az égre?
Oh mond: úgy vagyunk-e, mint az erdő fája,
Mely aggon vissza dől a földnek porába;
Vagy úgy, mint ama nagy égítéstnek fénye:
Remegve szállongók, minden sötétségbe;
S nem tudva: mi élet, mi halál, mi álom,
Csak csüggünk a hiten, mint a pók a szalon.

Kérdezek, kérdezek, de nem azért kérdek,
Hogy felelettel is fárasszalak téged;
Csak ahogy orcádat eltűnődve nézem,
Egy százesztendős nagy múlt tüköre képen,
Lelkemben a kérdés buborékként támad...
De mindnek mögötte áll a jókívánat:
Teledet az Isten tartsa napsugárban;
Boldog vidámságban!

Gárdonyi Géza

E költemény oly erős visszhangra talált, amelyet a legjelesebb művek is ritkán érnek el. Okos, szép, Brassaihoz illő fejtegetései és kérdései felölelik száz esztendő mozgató eszméit, nagy kérdéseit. Brassai közönsége újjongó örömmel fogadta, mert jónak látta, hogy az ország szeme előtt ilyen megnyerő formában lebbentette föl multjáról a fátyolt a költő, ki tisztelni és szeretetni tud. A betegágyán fekvő Brassainak bemutattuk, elolvastuk s eredménye volt nagy lelkének utolsó megnyilatkozása oly kérdésekben, melyek egész életében foglalkoztatták.²

Május első hetében oly jókedvében volt, hogy meglehetett ismételni előtte a költő kérdéseit, s azokra meg is adta a feleleteit. Szép összhangban vannak hosszú életében érlelt és hirdetett, vallási, philosophiai eszméjével és kritikai nézeteivel. Minden kérdést elkerült, amely személyére vonatkozott, s mégis nagy értékű minden szava. Arról győzött meg szavaival, de még inkább átszellemült tekintetével, hogy midőn

² Brassai észrevételei. Közli Boros György. Ellenzék Kolozsvár jun. 15., 16.

a jövő életről gondolkozott, a jelentől nem sietett megválni, mert betegen is szeretett élni, de a haláltól sem félt. A halált, csak átmeneti lépésnek tekintette, mely a testet érinti, de a lelket nem. Nem szeretett arról beszélni, hogy érdemes-e élni. Az egyéni életről a világ létezésére tereli a figyelmet. A lét kérdése olyan bonyolult, hogy arra csak újabb kérdéssel lehet felelni, tehát a bonyodalomtól szabadulni nem lehet. Any nyi legendás hirt hallottak az emberek Brassairól, hogy bármit is elhittek és minden lehetlent lehetségesnek gondoltak. Mindenkit érdekelt és kíváncsivá tett a száz esztendő nagy titka. Brassait legkevésbé. Ő csak úgy élt, mint 80 éves korában, vagy azelőtt. A száz esztendőnek nincsen semmi különös értelme: „Én a százzal nem vagyok semmi különös ideával. Én nem érzem, nem tudom, hogy a száz év a határ, vagy a száztíz? Az én koromnál nincs reménység, hogy emelkedhessék. Kivált, ha az ember nyavalygás állapotba jut, az senkiben reményt nem ébreszt.“ Ezeket válaszolja a kérdezőknek. „Hogy a jövő élet milyen, annak a kérdésnek nincs értelme. Az élet nem szűnik meg élet lenni, sem 50 évnél, sem százánál.“ Jól kiérzik ezekből a bölcséleti észrevételekből, hogy a beteg Brassai már nem annyira elméletet mond, hanem inkább életet. Saját leszámolása ez, azzal, ami szép volt, amíg betegség nem terhelte, s ismét szép lesz, amikor attól végleg megszabadul. Ez már a hit világába, a lelkek honába vitte át lelkét. Azért mondja szépnek a költő szavait:

*S nem tudva: mi élet, mi halál, mi álom,
Csak csüggünk a hiten, mint a pók a szálon.*

Ezekkel az észrevételekkel és oktató szavakkal végződik a nagy tanítómester 80 évre terjedett tanítása.

II.

Ami ezután következik, az már a végleges búcsú. De szép, de verőfényes, mint a nap utolsó sugarai, melyeket a völgyből fölszálló párázat és a hegyek láncáiból kiemelkedő szikla-csúcsok megtörnek, vérvörösre, vagy elhaló színű halványra festenek.

Elszenderülve pihent kórágán a beteg, midőn egyszer

csöndes kopogás hallatszik s az ajtó kinyílik. Egy másik költő jött látogatóba. A hangok költője, aki húros hangszerébe, ha kell zsoltárokat lehel, ha szükség égi vihart varázsol. *Hubai Jenő* hegedűművész volt a látogató. Senki sem lett volna kedvesebb neki, aki a zenével nőtt föl, a zenéből és a zenének él. Csöndesen, kedvesen folyt a beszélgetés. Azzal végződött, hogy hozza el a hegedűjét.³

A művész föladta a nagy muzsikus léleknek az utolsó kenetet azon a négy kis húron. Ez volt az induló egy új: az örök-világ berkeibe. Milyen megnyugtató lehetett lelkének az a fenséges utolsó vacsora. Van boldogság még a halálos ágyon is!

A férfi és nő-látogatók ritkán mentek hozzá üres kézzel. Nehány szál szép virágot, valami jó hirt, érdekes tudósítást mindenki vitt magával. Igyekeztek elviselhetőbbé tenni a kórház egyhangu némaságát és a sokszor jelentkező fájdalmakat. Mindenki foglalkozott vele, aki közelebbről ismerte. Legrégibb tanítványa *Köváry László*, a historikus író, a maga mesterségéhez illő gondolatokkal látogatta mindig tisztelt mesterét. Egyszer *Szabó Sámuel* tanárral együtt voltak az öreg úrnál. Junius 3-ika volt. *Brassai* már nagyon csendes és lankadt. Kevés kérdésre felelt. Szavát nehezen lehetett hallani, még nehezebben megérteni. Behúnyt szemmel éberén feködött. Ekkor is bizonynyal álmodozott régen eltűnt ismerősökkel. Ha ilyenkor fölébreszték, nem fogadta szívesen. Nem is titkolta el bántódását. *Köváry* szerette volna tisztázni a születés évét, napját. Kérdezgette a két látogató. Elhaló feleletét úgy értelmezték, hogy 1797 junius 15-ét nyilvánította születése napjának. Ezt *Köváry* tudomására hozta az Akadémiának, a vallás és közokt. miniszternek. *Szabó* megírta az *Ellenzéknek*. Igazoltnak vették, hogy 1797 junius 15. születése ideje. Junius 15-én *Köváry* az *Ellenzékben* ezeket írja: A száz éves tudós, kinek kissé hangosan kell beszélni s kit olykor nehezen lehet érteni, mint arcát lestem, komolyan nézett. *Szabó S.* írja: Beszélgetést csak erős hangon kiejtett egyes mondatokkal lehet folytatni, mert nehezen hall és szaggatott rövid feleleteket ad. A tisztelet és hódolat nem kérdez részleteket,

³ Lásd fennebb „műkritikus“ fejezetben a művész levelét.

hanem siet az elsők között lenni. Az ujságok hirharangja egyszerre fölébresztette nagy Magyarország legjobbjai lelkében a hódoló tisztelet kötelességét. Sietett mindenki.

Elöl jött a király, a vallás és közokt. minisztere, dr. Wlassich Gyula útján június 14-én:

„Ö császári és apostoli királyi felsége legkegyelmesebben fölhatalmazni méltóztatott, hogy Nagyságodnak századik születése napja alkalmából legmagasabb nevében szerencse kívánatait tolmácsoljam.

Wlassich.“

A miniszter a maga nevében június 13-áról szép gondolatokkal telített levélben siet lerakni tiszteletét annak, aki az úttörők közt volt.

Budapest, 1897 június 13.

Tisztelt Uram!

Tisztelettel és meghatottsággal fordulok Önhöz születésének 100-ik évfordulóján. Mint a százados tölgy a fiatal erdőben, úgy áll ön az ifjú Magyarország szellemi munkásainak sorában; az édes anya földből szívta erejét, mellyel diadalmasan megküzdött az idegenből zuduló vészekkel és viharokkal; s oly sok tapasztalat és küzdelem után, ma is teljes erőben áll még, mindnyájunk örömeire és a magyar tudományosság dicsőségére.

Nagy eseményekben dús, az emberi elme fényes diadalait hirdető századot élt ön át. A tudományok, a század kezdete óta a mai napig nagyot változtak, fejlődtek. De az Ön munkásságának már legelső nyomai oly tisztán látszanak meg tudományos életünk talaján, mintha az évek nyomtalanul suhantak volna el fölötte. Az úttörők közt volt Ön s hálás ezért a mai nemzedék. Enciklopedikus ismereteit a tudományoknak csaknem minden ágára kiterjedőleg magyaros szellemben érvényesítette; könyvei éppen azért még sokáig mintakép gyanánt fognak szolgálni tudósainknak.

Születésének 100-ik évfordulóján fogadja szívből eredő szerencsekívánataimat. Kérjük az egek urát, hogy nemzetünk dicsőségére még sokáig tartsa meg Önt jó erőben és egészségben. Élvezze és lássa még sokáig áldásos tevékenységének szép eredményeit.

Igaz tisztelője:

Dr. Wlassics Gyula sk.

Bizony erre méltóképpen kellene válaszolni, szölt Brassai. A válasz megírására megkérte a püspökét, Ferencz Józsefet. A Magy. Tud. Akadémia, akolozsvári Ferencz József

Tud. Egyetem, az unitárius egyház, a tudományos és tanintézetek, az ország előkelőségei kezéből és ajakáról özönlött a tisztelés áradozó szava.

A *Budapesti Hirlap* jellemző távirattal üdvözli: „Adja az Isten, hogy az egész ország még sokáig tisztelhesse és bámulhassa Önben a magyar agyvelő csodálatos erejét és sokoldalúságát, valamint a magyarfaj phisikumának törhetetlen szivóságát és ritka szép összhangját a lélekkel.

Egyeteme részéről a rector és a decanok jelentek meg. Dr. Farkas Lajos rector helyre igazítja a születés évét, de nem halogatja el a jó kívánságait: „Nem az igazi nap a mai, de azért mi is kívántuk, ami mély és igazán őszinte jókívánságunkat kifejezni s kívánjuk, hogy az igazit az általunk tervezett módon s nem így az ágyban megüljük.“

Erre már a beteg is hosszabban válaszolt: „Igazán fájdalmas betegségben vagyok; nehezen tudom összeszedni gondolataimat, de annyit mégis elmondhatok, hogy nagy örömet okoz nekem az én kedves kollegáimnak a megemlékezése, akiket mindig nagyon szerettem. Ha jobban leszek, másképp is meg fogom hálálni.“

Kolozsvár város közgyűlése, a magyar sajtónak minden számottevő lapja örömmel szólott a tudósról és a hosszú élettel megáldott nagy férfiúról.

Az „*Üstökös*“⁴ verssel és arcképpel tiszteli meg.

Szép volt nekünk, álom volt neki. Mi gyönyörködtünk a lehanyatló nap fényében, pedig tudtuk, hogy utolsó föllobbanását látjuk. Ő most még több okkal kívánhatta, hogy hagyják pihenni. Ez az ünneplés olyan volt, mint azok a gyönyörű rózsák, melyekkel behintette ágyát egy gyöngéd női kéz. (Lászlóné.) Ezek pár nap alatt elhervadtak, de ott az ő túlvilági szép feje körül felségesen symbolizálták a mosollyal kimuló életet. A betegség mintha enyhült volna. De a fájdalmak sokszor visszatértek és figyelmeztették, ha őt nemis, a

⁴ 1897. évf. 298. l.

Brassai bácsi

A nagy öreg mint nemzetek lelke,
Áll az időnek nagy magasán,
Ki életben hallhatatlan,
Hallhatatlanná lett igazán.

körülötte levőket, hogy most már az utolsó jelenet következik.

III.

Lezajlott a nagy ünneplés. Más körülmények közt kedves lehetett volna, habár akkor sem kedve szerinti. Így csak egy lázas álmhoz hasonlított, melynek ébredése után a test még kimerültebb, az agy még lankadtabb volt. Készülni kellett az utolsó nagy elválásra. Rokonai és barátai tanácsára megmondotta volt már utolsó akaratát is. Utolsó rendelkezését június 23-án adta ki: Ma hagyjanak pihenni. Holnap megtehetik a positiót. (Így jegyezte föl az ápolónő.) Nem pihenés volt, hanem átmenet az örök pihenésbe. Leszámolás és utolsó küzdelem a még tartó testi erővel.

Szemét lehunyta, szája nyitva maradt. Szabályosan, de nehezen lélekezett. Olykor megszakadt a lélekzés is. A szája száraz. Enyhitő cseppeket akartunk a szájába adni. Eddig az orvosságot is megitta, most semmit sem fogadott el. Így töltötte az utolsó nap nagy részét és az éjszakát. Rokonai már ágya körül voltak. Barátai sűrűn váltották föl egymást. Mindenki lehangolt, bánatos.

Semmi kétség. Most vívja utolsó harcát. A legutolsó.

Június 24-én reggelre virradtunk.

„Hat és hét óra között állott az idő, midőn újból és utoljára láttam az életben. Bizonyos voltam, hogy ez az utolsó jelenet. Az, akinek kedves halottja volt már, ezekben a jelekben nem szokott csalódní! A lélekzet gyorsult, gyengült. Egyszer megakadt. A szörnyű gondolat arcomba űzte a vért, de megvigasztalódtam. Ismét hallható volt a lélekzés. Még van 10—15 perce — szólt az egyik ápolónő — és ezzel mindketten kiindultak. Egyedül maradtam mellette én, és az órája. Hét óra előtt 5 perc volt még. Szemei kinyiltak az ég felé tekintett és azonnal erősen, mintha fájdalmat érzett volna, lecsukta szemét, összeráncolta a szem és homlok közötti idegeket. Egy erősebb, egy sóhajszerű lélegzés hallatszott. Néma; szörnyű néma csend lett! ... Egyszer az óra hetet ütött. A szomszédban levő kakasok megszóláltak. Ez volt a kíséret az eltávozott lélek nagy útjára!“

Eltávozott! ... Arca sáppadt, halovány. Azok a sötét vörössel tarkázott szörnyű jelek itt-ott elő állottak. Az ápolónő visszatért, kimondotta a valót és megjegyezte: „Be sok jó szót hallottam tőle.“ Tovább nem tudtam viselni. Elindultam, hogy utat engedjek a fájdalom és bánat keserves könnyeinek. Szivrázó volt, de mégis oly jól esett, hogy az utolsó percekben mellette voltam annak, aki nemes lelkének gazdag tárházát annyiszor nyitotta fel gyarló hive előtt.⁶

„Brassai Sámuel, a mi nagy emberünk, aki ma elköltözött örökre — így szól a Magyar Hirlap — otthon vala a tudás birodalmában, de rengeteg tudása nem vitte közelebb a nemzetközi gondolkozókhoz; gondolkozásának magyarságát épen úgy megtudta óvni az ideák Babilonjában, mint nyelvének tisztaságát az idegen műveltség megismerése közben. Magyar volt a tudománya, amikor Magyarországon még alig volt tudós, s mindig a magyar ember szemével nézte a nagy világot, a magyar ember szívével érezte át a művészeteket. Gondolkozásában, ítéletében, izlésében épp oly magyar volt, mint nyelvében ... Nagy irányelvek vezették a legkisebb dolgokban is egész életén át és azokat vaserővel keresztül is vitte ... Nem ismert más tekintélyt szuverén eszénél s amit az helyesnek, igaznak bizonyított, azt feltétlenül elfogadta, követte, még ha az egész világ az ellenkezőjét vallotta volna is.“

A Neues Pester Journál hosszú tárcacikkben ismerteti életét. Többek között azt mondja: Er war die verkörperte Originalität.

Mi csak csodáltuk az ő szellemének fényes ragyogását, szól az Ellenzék.

IV.

Brassai halála kolossális esemény volt. Még zengett az ország szívének húrján a dicsőítő himnus érette a nagyért, a tüneményes emberért, midőn ő már többé nem nyitotta föl szemét. Nem az éjszaka csöndjét választotta. Nem akarta a nap lementével végezni élete utolsó felvonását, a finálét. Neki a felkelő, az ébredő nap tetszett mindig. A keleti napsugár szárnyain szállott el, tova az örök fényesség birodalmába.

⁶ Boros György: (Unitárius Közlöny 1897. évf. 109. l.)

Még ezzel is a számító, körültekintő, önmagába visszatérő, kivétel akart lenni. Akkor ment el, amikor jött. Amikor a mi földünk fölött a legmagasabban állott, leghoszabban melegített a nap. A nagy-ellentét hatását mindenki érezte. Itt a földi emberek a szép szavak zengésével ébreszgetik a haldoklót, ott az égi karok gyönyörű symphoniája nyitja fel a megdicsőülés paradicsom ajtaját.

A kolozsvári Vöröskereszt kórháza soha sem látott ilyen nagy elmulást.

Néhány rövid perccel később már telve volt a város a halál hírével. A középületekről a gyász lobogók, a templomok tornyából a harangok bánatos hangja adta tovább.

Az elmékben egyszerre fölemelkedett egy hatalmas, viszontagságos 100 esztendő komor képe. Magyarország életének tizede. Az 1000 éves nagy körnek olyan metszete, amely kerekké, tökéletessé tette az egészet. A mindig bátor, hős, szünetlenül hadakozó nemzet életében ez a szakasz a tudomány, műveltség, a művészet és tisztult erkölcs színeiben pompázott. Ezeket pedig ő tette még szebbé és fényesebbé. A közönség érzületének tolmácsa: a sajtó egyszerre meggyújtotta őrtornyaiban a világító kévét. A XIX. száz széles tengerét messze bejárta a fény és kereste, mutatta azt a vitorlást, kinek neve Brassai.

Milyen salak nélküli kolossus a mi napjainkban! Tudományát, vagy érzését mérni nem bírjuk, felséges anyagát meghatározni nem tudjuk, csak bámuljuk. A nemesen és a szépen kívül csak egyetlen egy után rajong e bámulatos ember: ami magyar.

„A szellem közkincese és a legpéldásabb élet marad utána. Szokásos szólamból említjük mellékesen, hogy vagyon nem. Evangéliumi életében soha sem kereste ami kicsinyes. Szétosztotta amije volt. Magának tartotta a mérhetetlen élvezetet, amit a magasztos nyújt s ezt élvezte.“⁷

Tiszta alakja, mely a köznapi szemek számára is ezüst hófehérségben ragyogott, csakis a koporsóba hanyatlott, de az örökélet párnáira.

⁷ Magyarország, 1897. június 25. Névnélkül, de bizonynyal Bartha Miklós tollából.

V.

Ő már elvégezte. Akiket hátra hagyott, csak lassan eszméltek a nagy föladatra, ami rájuk várt: Brassai illő eltemetésére. A halott első nyugvója fehér, festetlen beteg ágya volt, a kórház két ablakos szobájában. Arca kissé megfehéredett, megszépült. A ráncok némileg elsimultak. Szemei lehunyva, mintha csak aludnék. „A száz éves tudós arcán még a halálban is az értelemnek bizonyos fensége tükröződik le“ — írja az *Ellenzék*.

Egyszerű, kórházi takaróval fedték le testét, de annál változatosabb szép virágokkal. Női gyöngéd kezek hozták, ők akiket egész életében annyira tisztelt és szeretett. Virág, amivel kisgyermek kora óta mindvégig annyi tudással, megértéssel és megérzéssel foglalkozott.

Az unitárius egyház vezetősége készül a temetést megelőző intézkedésekre. Egyszerű, de méltóságteljes, életéhez és jelleméhez találó temetést kívántak rendezni. Az unitárius leányiskolában állították föl az ideiglenes ravatalt. Onnan vitték az unitárius templomba, az úrasztal helyére, június 26-án reggel. A tágas unitárius templom merész, égbetörő oszlopai és a hatalmas mennyezetet emelő ívek nyugodt, egyszerű fehérsége mennyre egybeillett az ő magasra ivelő csöndes szép fehér homlokával. Ide szállították át. A kis iskolából a nagy templomba. Ide zarándokolt a város népe és az ország tudományos világa s az unitárius egyház képviselői serege. A ravatal mellett két oldalt áll a tanuló ifjaknak egyszerű, ünnepi gyászruhába öltözött ötös sora. Ha nem is tudnák, érezik, hogy dicsőség ilyen szolgálatot teljesíteni.⁸

Június 26-án kora reggeltől a temetés órájáig szakadatlanul özönlött a közönség a koporsó mellé és a díszesnél díszesebb koszoruk a koporsóra.⁹

⁸ A gyászról jelentést adtak, a magyarországi unitárius egyház Képviselő tanácsa, az unitárius főiskola tanári-kara, a Ferencz József Tud. Egyetem, az egyetem növénytani intézete, bölcsészeti kara, Csegezi Mihály és neje, a 48/49 történelmi és ereklye múzeum, a Dávid Ferencz egyesület.

⁹ Legszívhez szólóbb volt egy csokor, mert ez az ő lelki fiától, Hermann Ottótól jött, akinél jobban senki sem ismerete és becsülte. „Jó mesteremnek, Brassai Sámuelnek, szíve tájára, mint utolsó üdvözlést“ kellett elhelyezni. Ezt a kívánságot nem lehetett megtagadni: a koporsót fölnyitották, s Erdély legnagyobb fia szívére helyezték az erdélyi havasok szerény gyopárvirágját.

A fekete gyászba öltözött fehér templomnak utolsó megálló helye is tömören el volt foglalva a temetés délutánján jóval 3 óra előtt. Lenge palásttal borított papi sor vonult be Ferencz József püspök vezetése alatt, aki az elhangzott gyászdalok után elmondotta megható temetési imáját, a nagy halott felett.

Mikor már hajolni kezdett a fénylő nap, a nyugati Kárpátok lombos tetői felé, megmozdult a templom sokasága és morajlani kezdett a Magyar-utca (most Kossuth Lajos) óriási közönsége. Az utcai lámpák gyászfátyol alatt égve jelezték, hogy a város halottját temetik. Az összes tanuló ifjúság, az inézetek tisztviselői és Kolozsvár minden előkelősége beállott a koporsót vezető végtelen sorba. Mikor a koporsót kísérő kocsik a Magyar-utcából kiértek, a gyászlobogó már a temető kapujánál lengett. Kolozsvár város közönsége temetett.

A magasan fekvő köztemető legmagasabb részére emelték föl a nagy halottat. Egykori legjobb barátja, Bölöni Farkas Sándor emlékoszlopa és Berde Mózsza mellett várta a nyitott sir. Mindenki látni akarta az utolsó nagy jelenetet, hallani a néhai testületei búcsúztató beszédeit. A temető kertje telve van emberrel. Az ifjúság alkalmi gyászdala nyitotta meg az egyszerű végső búcsúztatót. Következett a M. Tud. Akadémia szónoka, dr. Fináli Henrik, az egyetemé dr. Farkas Gyula, az Erdélyi Múzeumé gróf Eszterházy Kálmán, az unitárius kollégiumé Kozma Ferenc. Méltóságteljes hang, komolyan megfontolt súlyos szavak tömörítették egységbe a búcsúzó sokféle érdemét. Az ifjak énekkara csengő-zengő gyászdala kísérte a mélyre leereszkedő koporsót.
